

БЕОГРАД

15-17. IX 2011.

НАУЧНИ
САСТАНАК
САДВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ

СРСКИ ЈЕЗИК И ЊЕГОВЕ НОРМЕ

41/1

БЕОГРАД, 2012.

Јасна Б. ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ*
Институт за српски језик САНУ, Београд
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

КАКО СЕ КАЖЕ: КАТАЛКА ИЛИ КАТАРКА? (пар речи између синхроне полисемије и дијахроне хомонимије)

У раду** се образлаже претпоставка да хапаксни дијалектизам из Срема *каталка* 'дугачка усправна мотка за коју се везује уже којим се чамац вуче' није пример фонетског варирања стандардног грецизма *катарка* 'јарбол' (који је у народним говорима посведочен и у значењу 'каталка') – што би имплицирало да однос те две речи представља случај савремене полисемије – пошто у историјској перспективи то може бити пример поклапања два блискозначна хомонима, позајмљенице из грчког и реликтне домаће речи. Разматрају се проблематични аспекти ареала и хронологија грецизма на Балкану и на српском и хрватском терену, а затим се предочавају аргументи да се *каталка* (као парњак према **катало* < **katadlo*) изведе од **катати* < псл. **katati*. Узгред се за Скоково тумачење другог дијалектизма, *катар* 'сноваљка' предлаже алтернативно извођење од **катарати* < **катати* < псл. **katati*.

Кључне речи: српски језик, дијахронија, лексичка историја, етимологија, дијалектизам, грецизам, хомонимија, *каталка*, *катарка*.

0. Непосредан повод за настанак рада који следи представља хапаксна појава дијалектизма *каталка* f. 'катарка': Ако вучете чамац, онда зове се она *каталка*, мотка велика на коју вежете ишлиг па један те други вуче поред обале. Није кадгод било мотора. Вучемо – један управља, мало онај вуче мало други (Кленак у Срему, Миналовић/Вуковић 144, преузето у РСГВ 4: 56). Ова потврда, наизглед само пример замене ликвиде (р/л), требало би да буде ирелевантна за тумачење грецизма *катарка* 'јарбол', пошто је та реч на блиском терену, у Посавини, већ била посведочена у идентичном значењу: 'високо округло дрво на лађи за које је утегнуто уже што га вуку људи или коњи' (забележио Хефеле, изворно у РЈА, преузето у РСА – у истом значењу и новије, в. Миналовић/Вуковић 144–145). Међутим, у овом случају најверо-

*jasna.vlajic@isj.sanu.ac.rs

**Овај чланак је резултат рада на пројекту број 178007, „Етимолошка истраживања српског језика и израда Етимолошког речника српског језика“, који у целини финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

ватније није у питању само још једно фонетско варирање позајмљенице, већ пример поклапања две различите именице, различитог порекла, различитих ареала. Дакле, оно што на савременом синхронном пресеку делује као пример семантичког развоја грецизма – уз незнатно фонетско варирање или без њега – на дијахроном плану може бити случај подударана два хомонима, реликтне домаће речи и распрострањене позајмљенице. То је разлог да се детаљније позабавимо овом последњом.

1.0. Именица *катарка* 'јарбол' стандардно се сматра грецизмом у српском језику, мада сви аспекти њеног порекла (фонетски, творбени, семантички – као и питање непосредног предлошка, хронологије и ареала преузимања) нису ни приближно коначно разјашњени.

1.1. Као позајмљеницу из грчког први је протумачио још Миклошич, наводећи осим предлошка *κατάρτι*, још и заст. *катарта*, као једину паралелу рум. *katarg* (sic!) и упућујући (у ком статусу?) на срп. *катарштите* 'барјак' (MIKLOSICH 113).

1.2. Исто тако – са датирањем прве потврде у XVII век, још потенцирано „Јамачно од...“ и уз прецизирање предлошка у деминутивном нгр. *катартáкиов* – тумачио ју је и Перо Будмани (RJA 4/1892–1897: 895¹). Мада је на крају одреднице издвојио, са напоменом, „и у другом значењу“ пример из Посавине: Високо округло дрво на лађи за које је утегнуто уже што га в у к у људи или коњи – (поред Ј.В.-П.), Будмани не коментарише ту разлику у значењу и ареалу. А управо то је детаљ од пресудног значаја за наше разматрање.

1.3. Следећи, и етимолошки најмеродавнији извор, јесте VASMER 75–76, који према примерима из RJA (придружујући им још један из 1704)², такође држи да „реч мора потицати од сргр. *κατάρτιον* односно *κατάρτι*“. Он преноси Скоково мишљење (из студије о поморској терминологији) да *katartь* уопште није старосрпско већ само староруско,³ као посебну одредницу издваја „само старосрпско“ *katryga* f. 'врста брода < сргр. *κάτερυον* 'галија тј. трирем'.⁴

¹ Према потврдама код хрв. лексикографа Микаље, Дела Беле, Волтића, затим у НП, код Вука, код пар писаца (Ђ. Рапић, А. Томиковић), у Даничићевом преводу Старог завета, код М. Ђ. Миличићевића, као и у примеру: Прекрхана лежи **катарка на крову** из *Босанске виле* (1892, 22 – податак је, изгледа, погрешан јер се пример на може наћи на том месту).

² У питању је опис буре на мору из одломка текста „Пут Јеротија Рачанина у Јерусалим 1704“, изд. Ст. Новаковић, *Гласник српског научног друштва* XXXI, Београд 1871, 303; и раздраше се вѣтрила ... и катарка велика погрузи се у море и вазимаше то вышнѣ древо воду морскую.

³ „Die von letzterem angeführte Form *katartь* läßt sich nach Skok PT [*Od koga naučiše jadranski Jugosloveni pomorstvo i rubarstvo?*, Split 1933] 40 nicht im Serbokroatischen, sondern nur im Altrussischen belegen. Daneben führt Berneker EW I 494 ohne Quelle eine skr. Form *katarga* an, über die ich mir keine Urteil erlaube.“ Ове исцрпне цитате наводимо због слабе доступности оригинала.

⁴ В. „*katryga* f. 'Art Schiff' nur aserb.: Teodosije, Vita Savae 171, 172, Doment. Vita Savae 277 und 299, Konst. Filos. Život Stef. Laz. 295 und 315 sowie urk. a. 1415, Stojanović, Dubrovn. 163 ff., vgl. auch Daničić Wb. I 443. Aus mgriech. *κάτερυον* pl. – α 'triremis' (Duc.)“ ... (ibid. 76). Није само јасно на који се домен односи напомена „само старосрпско“ – претпостављамо на корпус српског језика, у коме се та реч данас изгубила, а не на друге балканске (нпр. румунски и албански) и словенске језике у које се она ширила (уп. србуг. *катрга*, нарочито рус. *каторга*, Фасмер 2: 210–211).

1.4. Иако је Скок првобитно исправно судио о средњовековном *катарџ* (в. § 1.3.), он у свом речнику заправо брка два гречизма: савремено *катарџа* 'катарка' (Дубровник, код Водопића) идентификује са историјским потврдама *katrga* (XIII–XVI в., од Доментијана надаље, за детаље в. § 1.3.) = *katurga* (XVI в.) изводећи их све од гр. *κάρτερον*, те облик *катарка* тумачи као резултат замене завршетка *-џа* нашим суфиксом *-ка* (Скок 2: 61 s.v. *катарга*). Иако формално могуће, такво тумачење било би проблематично са семантичке стране чак и да нема истозначног (фонетски довољно блиског) грчког предлошка *κατάρτι*, што такво Скоково тумачење чини неприхватљивим и са методолошког становишта. Његова идеја да се суфикс *-ка* „испушта“ у облику *катар* 'спрема на коју се пређа снује прије него се навије на тару (стан) који се зове сновач' такође је дискутабилна ако се та реч посматра у целини, узимајући у обзир пре свега њено значење (в. § 2.3.8. и 5.1.), мада нема сумње да је сам облик могао бити деривациона база за изведенице са основном семантиком, *катарица* 'омање копиште, мотка од ости' (Далмација), *катариште* 'копљача, кошње (барјака, ости)' (ЦГ, Дубровник, Мљет) (Скок l.c.).

1.5. Пада у очи слаба потврђеност овог термина у изворима из Приморја, што је одражено у његовој слабој заступљености у Видовићевом речнику где се одредница заснива само на две потврде из Дубровника и на два лексикографска извора, Скоковим речнику и RJA (Vidović 211–212).⁵ Из одредница тог речника јасно је да је доминантан термин за ову реалију на Јадрану заправо *јарбол*, јер је та реч, са варијацијама и изведеницама, неупоредиво више заступљена.⁶ Треба имати у виду да су неки други гречизми из поморске терминологије посведочени богатије (у смислу броја извора и репертоара изведеница) него *катарка*.⁷

1.6. Виња у својим допунама Скоковом речнику нема одговарајућу одредницу нити доноси ишта од материјала у вези са речју *катарка* (N.V., има *jarbor* 'јарбол', в. VINJA 2: 33), што је у складу са већ примећеном нефреквентношћу ове речи на Јадрану (в. § 1.5.). Међутим, потенцијално је занимљива одредница *катина* 'попречни потпорањ на којем почива палуба' итд.,⁸ што се све, не увек довољно уверљиво, изводи од итал. *catena* 'ланац', са низом примера развоја значења у италијанском (VINJA 2: 75–76 – в. § 5.2., нап. 15).

⁵ В. *катарка* – *катарга*: мале катарге ... катарга мала пристављена је на велику, она се у потреби диже с мјеста и сними се на кров брода, и за тај посао избију се клини који је држе у крстачићу, па кроза њ спушта се гдје хоћеш Дбк. Вод. 43; *катарка* 'једрило на лађи' Зоре 1895, 10; Скок EP; APJ (Vidović 211–212).

⁶ Уп. *јарбол* (*арбул*, *арбуо*), *јарболац*, *јарболат(и)*, *јарболец*, *јарболет*, *јарболета*, *јарборац*, *јарборада*, *јарборет*, *јарборић*; *јоарбул*, *јоарбулин* итд. (Vidović 178–181).

⁷ Нпр. *корабља*, *корабљица* (ibid. 224), *сидро*, *сидарце*, *сидрајце*, *сидрешце*; *сидрен*, *сидрењак*; *сидршти*, *сидрина* (ibid. 403–404), као и стари, преузет романским посредством, *анкора*, *анкоррај*, *анкорат*, *анкорот* (ibid. 4).

⁸ Уп. низ сличних значења, нпр. у Првић-Шепурини *катина* 'гредница (полуга) по којој се брод в у ч е на крај [копно]' – за разлику од *леве*, што је дебела полуга од тврда дрвета за дизање и спуштање брода (Вињин коментар, проред Ј. В-П.); на Вргачи и *катинела* 'летвица за прозорске капке'. Нарочито је занимљива посебна одредница *катун* 'елемент колатура ... који је конопом преко скалцина везан за лантину' (Комижа на Вису), са јединим коментаром „Осамљено и нејасно“ (VINJA 2: 77). Изгледа да Виња није ни помишљао да би ово могле бити речи домаћег порекла.

1.7. За хронологију и ареал посведочености драгоцен је низ од десетак старијих потврда из српских (тј. славеносрпских и рускословенских) извора предвуковског периода, из пар двојезичних речника и код различитих аутора, од 1766. до 1816. године⁹ (в. Михаловић 256 – N.B. нема *јарбол*).

1.7.1. Овим потврдама уклања се сумња у реалност историјске употребе тог назива мада то и даље није доказ његове живе, народске употребе – што је нормално за Србе као претежно континентални народ који је за лађе и јарболе знао по чувењу, а у пракси се превозио преко река (скелом и сл.), много ређе, само у равничарским крајевима, њима и пловио – што би се сводило на погон на „живу силу“, људску и коњску, каква је описана у примеру са почетка. Исти начин покретања пловила познат је на руском терену,¹⁰ а глагол који описује то кретање је *кататъ* < псл. **katati* /**katiti* (ФАСМЕР 2: 209–210; ЭССЯ 9: 162–163).

1.8. И најзад, најновији описни речник, РСА, осим основне речи доноси још неке – сродне или не – које су разноврсне по облику и значењу (али не континуираног простирања већ ареално ограничене на неколико крајева).¹¹

1.8.1. *катарка* 1) а) 'обла греда, дрвена или челична, окомито усађена у палубу брода, као ослонац за разапињање једара, јарбол'; б.) покр. 'високо округло дрво на лађи, за које је везано уже, којим лађу вуку људи или коњи' (Посавина); 2) а) 'дужи штап, мотка на коју се разапиње шатор' (НП Вук, Мил. М.Ђ., М. Гавриловић); б) 'висока греда, ступ уопште': На кули је побијена катарка која је доле спојена са машином (Јединство 1873, 244), уп. и израз *бунар на катарке*: По самом ђерму су називи [за бунар] „катариште“ ... и „на катарке“ (у Сиколу).

1.8.2. *катариште* 1) 'мотка или палица на коју се насађује или причвршћује нека алатка, оруђе; мотка на коју се причвршћује застава, копљача': Катариште је копље на које су су насађене ости (Дубр.), Катариште [за ости је] дугачко од 3 до 5 м. (ЦГ), Катариште [је] ... копљача ... код барјака (око Дубр.), [Барјак] предају барјактару с јабуком или дуњом на врху катарашта (ЦГ), Грчевито стиште катараште ..., Једна марама се завеже и за катараште барјака, који стоји забоден поред врата (Катунска нахија), Барјак ... је око катарашта био савијен; 2) 'бунар са високим ђермом': Бунара [у Неготинској крајини] има неколико врста ... по одлици дебла на коме је ђерам каже

⁹ Катарка-машта, *malus* (*Латинский бужварь*, Млеци 1766, 38); *malus*, ябуково древо, машта, *der Apfelbaum, Mostbaum* (*Первые начатки лат. языка ... Млеци 1767, 254*); него испод нѣ (ћиоприје) лађе сѣ наивѣћама катаркама пролазити могуу (*Сербскія новини ... Беч 1791, 75*); безъ едне стояще катарке морале су се на пространно море пустити (*Робинзон Круссо... Будим 1799, 20*); кой сѣ брега море гледи, найпре катарку проходяща корабля види (*Фусика АѦ. Стойковича ... Будим 1801 I, 179*); возлчъз же единъ ѿт младыхъ корабелниковъ на маштъ корабля (катарка) (*Цвѣтник ... Будим 1802, 201*); найпре се покаже верхъ катарке (*Ново гражданское землеописание ... Венеция 1804, 2*); *le mâit* (*Руководство к... французскѣй грамматикѣ ... Будим 1805, 262*), шогла – катарка на ладии (*Естествословие ... Будим 1811, регистар*); у едан ма преби нам вѣтар катарку (*Приключенія Телемака ... Виена 1814, 122*); изъ Егѣпта добывали су катарке (*Исторія торговли ... Будим 1816, 72*).

¹⁰ Људи који то раде зову се *бурлаци* (в. ФАСМЕР 1: 245–246 s.v. *бурлак*).

¹¹ Скраћенице иза појединих потврда или су преузете из РСА у неизмењеном виду (код примера од познатијих аутора) или су разрешене само убикацијом (код примера из збирки речи).

се: бунар „на рачку“ ... „на соју“. По самом ђерму су називи „катаришта“ (у Бруснику и Кленовцу), и „на катарке“ (у Сиколу).

1.8.3. *катарга* 'катарка, јарбол': Један брод [је] на сухо истегнут са свијем катаргама, прекрстачима (Дубр.), Катарга мала пристављена је на велику (И.).

1.8.4. *катараге* 'мотке чији су горњи крајеви спојени, а доњи размакнути, раширени и пободени у земљу, које служе као подупирач за шатор и др.': Преко катарага жене пребаце какву хаљину те начине као шатор да малој деци буде хладовина (Пчиња), Сем љуљке, свака кућа има [у пчињском срезу] и тзв. чапараге или катараге.

1.8.5. *катарашка* 'греда, мотка помоћу које се подиже цак у воденици' (Суково)

1.8.5.1. *катарати се* 'пентрати се, верати се' (Пчиња) = *катарити се* (Књажевац) = *катарчити се* (Тупижница).

1.8.6. *катаруша* 'дечије саонице' (Лесковац)

1.8.7. *катарушка* 'дечја колевка без ногара' (Лесковац)

1.8.8. *катарушке* 'катараге' [в. § 1.8.4.]: сохе које млада жена носи кад иде у поље на рад, да на исте привеже љуљку, да јој дете не лежи на земљи (Бабичко, Лесковац).

1.8.9. *катарина* 'заклон од грања, лишћа и сл. за заштиту стоке од непогода': У пољу се оплете од грања катарина (затвор), па се покрије лишћем, да је благу хладовина (Врховине).

1.8.10. *катар* 'направа на коју се снује пређа, сноваљка' (Лика; Парчић).

2.0. Дакле, из увида у доступне речнике, описне и етимолошке, јасно је да за с.- х. *катарка* 'јарбол' није недвосмислено дефинисан грчки предлогак, нити решено питање хронологије и ареала позајмљивања, а нарочито није одређен опсег лексичко-семантичке породице (већина облика које доноси РСА, осим *катариште*, нису ни нотирани у етимолошкој литератури – као ни значења из РСА друкчија него 'јарбол'). Речју, њено прецизно етимологисање представља проблем и на домаћем и на балканском терену.

2.1. Иако Скок, неуверљиво, за **предлогак** узима сргр. *кἀτερυον* 'галија, трирем' тек допуштајући могућност контаминације са „савзучном“ (!) грчком речи *кἀρτι(ον)* (што је управо супротно од правца који за аналогни румунски случај исправно претпоставља Тиктин, в. § 3.2.), већина аутора с.-х. *катарка* изводи од сргр. *кἀρτιον* (односно *кἀρτι*) (Миклошич, Фасмер, БЕР итд.), од чега само мало одступа Будмани кад полази од његовог деминутивног облика, нгр. *катартџион* (RJA 4/1892–1897: 895).

2.2. Питања **хронологије** позајмљивања и **ареала** простирања само се делимично могу документовати писаним потврдама (RJA, Михајловић), а у већој мери се реконструише на основу балканских паралела (ако и када се оне утврде) и савремених српских дијалекатских потврда, чији пак инвентар зависи од творбене анализе (кад се она обави), као и од балканских паралела за изведене облике.

2.2.1. Будући да *катарка* није посведочена у старосрпском, прве потврде падају у XVII век (као и у румунском! – в. § 1.2., уп. § 3.2.), на терен који се условно може означити као западни, код лексикографа чији корпус у основи чини дубровачки говор (Микаља, Делабела), док су нешто млађе оне код Истријана Волтића, код славонских писаца Ђапића и Томиковића, као и оне посведочене у делима аустро-угарских Срба, штампаним од Венеције преко Беча до Будима (§ 1.7.).¹² На то се надовезује савремена слика слабе фреквенности и ареалне ограничености термина *катарка* на Јадрану.

2.2.2. Индиректно закључивање на основу одсуства основне именице *катарка* из већине балканских језика (осим румунског) у најмању руку говори о позном позајмљивању, праћеном семантички неоправданим (и несхватљивим) мешањем, на делу терена – управо дубровачком где су и везе са старосрпским биле најтешње – са стрп. *катарга* 'галија', које се, пак, у међувремену изгубило! Мада се може рачунати да јесте очувано у имену села *Катрга*, на Западној Морави низводно од Чачка, забележеном још 1516. године.¹³ Пре него дословно 'галија', ту је одражено значење 'принудни рад' – и то не галијотски, веслачки, већ вероватно управо у виду вучења лађа (уп. опис *каталке*).

2.3. Обим и састав **лексичко-семантичке породице** не може се одредити пре него што се установи да ли су сви слични дијал. облици (за почетак се могу узети они наведени у РСА, в. § 1.8.1.-1.8.10) у вези са *катарка* или не тј. да ли то могу бити њене изведенице на домаћем терену, или су по среди такође позајмљенице из грчког али од неког другог предлошка (што би могле бити с обзиром на ареал – осим последњег примера), или пак сасвим различите речи, међусобно повезане или не, домаће или не, али само случајно сазвучне са именицом *катарка*.

2.3.1. Сам облик *катарка* има значења разноврснија од техничког термина 'јарбол' (в. § 1.8.1.), која углавном одговарају семантичком дијапазону сргр./нгр. *катάρти(ов)*, мада недостаје друго доминантно грчко значење 'разбој' (в. § 3.1.1.) – а и са терена који је у контактної зони грчког утицаја (Србија, ЦГ).

2.3.2. Облик *катариште* (в. § 1.8.2.) осим на досад познатом терену ЦГ и Дубровника, посведочен је и у ји. Србији, у досад нерегистрованом значењу које није као посебно идентификовано у грчком. Да би задржао статус грецизма (као код Миклошича и Скока), формално би се, у духу Скокове претпоставке о декомпозицији *катарка* на *катар* + *ка*, могао тумачити као **катар* + *иште*, где би **катар* морало бити 'катарка', а не реално посведочени – географски и семантички удаљен – лички хапак *катар* 'сноваљка' (в. § 2.3.8., 5.1.–5.1.1.).

2.3.3. Облик *катарга* (в. § 1.8.3.) несумњиво је само фонетска варијанта (стара контаминација или новија алтернација у нестабилном споју ликвиде и гутурала?)¹⁴ грецизма *катарка*, на терену очекиваног грчког утицаја.

¹² Условно речено „панонском ареалу“ припадале би и две потврде у кајковској преводној књижевности самог краја XVIII и почетка XIX (РНККЈ 270), као чити примери новијег утицаја.

¹³ За скретање пажње на овај топним као и за његово датирање захвалност дугујемо проф. др Александру Ломи.

¹⁴ Тако ни Фасмер 2: 210-211 не може да објасни откуд -х- у струс. *катарха*.

2.3.4. Облици плурала *катараге* (в. § 1.8.4.), *катарушке* (в. § 1.8.8.) и сингулар *катарашка* (в. § 1.8.5.), сви потичу са ограниченог терена ји. Србије који је у зони најдиректнијег грчког утицаја али се не могу изводити непосредно од *катарка*, нити од гр. $\kappa\alpha\tau\acute{\alpha}\rho\tau\iota(\sigma\upsilon)$, већ им се мора пронаћи неки други грчки предложак пошто они улазе у семантички домен глагола $\kappa\alpha\tau\alpha\rho\tau\acute{\alpha}\omega$ 'подићи, окачити, обесити итд.' Оно што доводи у сумњу претпоставку о грчком пореклу ових речи јесу истозначни буг. облици *катерица* и *катерица* (в. § 3.3.1.) који су и досад извођени од *катеря се*. То би указивало да и облици из ји. Србије могу бити домаће творбе, истог крајњег порекла али другачијим формалним средствима – што је управо одлика домаће лексике, за разлику од позајмљеница које се и приликом експанзије која у принципу захвата више суседних језика (Киш 1969: 70), преузимају у неком конкретном виду.

2.3.5. Глагол *катарати се* (в. § 1.8.5.1.) једини је формално и семантички идентичан одговарајућем бугарском облику, па се с обзиром на његов ограничени ареал у српском језику наспрам широке дистрибуције и стандардне употребе у бугарском, може сматрати локалним српским бугаризмом (питање је које старине – о неизвесности његовог буг. порекла в. § 3.3.1).

2.3.6. Облици *катаруша* и *катарушка* (в. § 1.8.6. и 1.8.7.), оба из Лесковца, својом семантиком клизања и љуљања излазе из круга значења грецизма *катарка* те их треба тумачити другачије, можда из домаћих средстава. У одсуству познатих, несумњивих паралела треба помишљати на глагол **катарати* од **катати* < псл. **katati* 'клизати (се), возити (се) и сл.' (уп. ЭССЯ 9: 162-163, § 2.3.8., 5.1., Влајић-Поповић 2007б: 126–127).

2.3.7. Облик *катарина* (в. § 1.8.9.) иако означава структуру састављену од мотки, налик на *катараге*, будући усамљен на терену веома удаљеном од ји. Србије, највероватније ипак није грецизам (што би *катараге* и сл. могле бити, в. § 2.3.4.). У одсуству неког другог јасног алоглотског предлошка, треба помишљати и на његово домаће порекло, које би, у принципу и са семантичке стране, подупрло и буг. *катерица* 'сеник за дете...' (в. § 3.1.1.) Формалним издвајањем суфикса *-ина*, као могућа основа испоставља се или нека глаголска (типа *пржина*, *наплавина* и сл.) или придевска (типа *косина*, *висина*) или именска (типа аугментатива *грдобина* – што сигурно није случај).

2.3.8. И најзад, за облик *катар* 'сноваљка' (в. § 1.8.10.), као једину реалну потврду симплекса за који Скок претпоставља да је настао декомпозицијом грецизма *катарка*, грчко порекло најмање је реално: такав развој је мало вероватан са становишта семантике (ни изгледом ни функцијом велика мотка која се побادا у подлогу и омања сноваљка која се носи у руци нису сличне), још мање је очекиван ако се узме у обзир неподударане ареала, а противан је и принципима ширења позајмљеница (не прелазе оне тако лако из једне терминологије у другу – па још на различитом терену). Стога порекло ове именице треба тражити на другој страни, независно од грецизма. Пошто је у питању *сноваљка*, на коју се пређа *мота* тј. *навџа*, логично је претпоставити да мотивација лежи у тој радњи, односно да деривација иде од неког глагола одговарајућег значења. То би могао бити **катарати* *'коту-

рати, котрљати, превртати, мотати итд.¹⁵ па би *катар* био његов поствербал (nomen instrumenti), као што је то *котур* 'справа за дизање и спуштање терета на принципу полуге', 'колут, намотај' према *котурати*.

2.3.9. Тако се испоставља да се ни за један од десетак облика (осим, можда, за *катаршите*, в. § 2.2.3.), не може јасно утврдити веза са грецизмом *катарка*.

3.0. Пошто је по среди позајмљеница, треба имати у виду и ситуацију ван српског и хрватског терена тј. правце простирања овог грецизма на Балкану, односно путеве његовог преузимања у поједине језике, укључујући српски.

3.1. Тако пада у очи одсуство **балканског ареала** грчке позајмљенице (за „принцип непојединачности“ позајмљенице уп. Киш 1969: 70) – у разлоге за то овде не улазимо јер је то задатак за једну балканолошку студију која би се детаљно позабавила кретањем по Балкану не само назива за 'јарбол' већ и неколико других речи изведених од глагола *катартάω* (или њему сазвучних, а при том и семантички блиских облика, в. § 3.1.1.).

3.1.1. Иза неухватљивости ове речи и на Балкану стоји чињеница да је у самом грчком *катάρти* заправо секундаран назив за 'јабол'¹⁶ (посведочен тек од II века наше ере, в. SORHOCLES 645), изведен од глагола *катартάω* / *катартиζω* 'подићи, окачити, обесити, средити' (па отуд означава и 'ткачки разбој', а затим и разне усправне мотке, бандере, брвна и сл.). На то се надовезује постојање низа сличних речи на катар- чак релативно блиских значења, иза којих стоје сасвим различити етимони, које такође имају рефлексе у суседним балк. језицима.

3.2. Несумњиву паралелу пружа једино **румунски** језик где је она од XVII века посведочена у облику *catarg* (1614) 'Mast(baum)' (Тиктин 1: 452)¹⁷.

3.3. Прва потврда у **бугарском** је касна и књижевна (можда чак србизам?): «*катарка* књиж. 'корабна мачта' (1861). – От нгр. *катάρти* 'мачта' с бълг. наст. - *ка*; заето и в срхр. *кѣтѣрка* 'мачта'» (БЕР 2: 270). У прилог сумњи у старину грецизма, барем у значењу 'јарбол', говори и његово одсуство из специјализоване монографије о грецизмима у бугарском језику М. Филипове-Бајрове.

3.3.1. Што се тиче осталих бугарских облика, који се тумаче као изведенице од глагола *катѣра се* 'пењати се, пентрати, верати'¹⁸, они се не могу поуздано етимологизирати све док се коначно не утврди порекло тог глагола

¹⁵ Отворено је питање да ли га треба изједначавати са вероватним бугаризмом *катарати се* 'пентрати се, верати' (в. § 3.3.1).

¹⁶ За разлику од првобитног, још класичног, *ιστός* (< стгр. *ἵστυς* тј. сргр. *ἵσταμα* '(по)ставити', в. FRISK 739–740, Андриотис 133) који је у употреби и дан-данас.

¹⁷ „ET. ngr. *κατάρτιον* in *catarg* scheint sich *catargă* 'Galeere' eingemischt zu haben, doch vergl. auch serb. *katarka*; *catargă* (1646) 'Galeere'... ET. vgl. auch ngr. *κάτερον*, asl. *katrŭga*, russ. *katorga* etc.“ (Тиктин 1: 452).

¹⁸ Нпр. *катарѣчка* 'рчавасто дрво за мешање качамака'; *катарѣвка* 'водоравне бочне везивне греде на ткачком разбоју' (БЕР 2: 269); или *катерѣнца* 'заклон од сунца за дете, направљен од грања' (Саранци, Елинпелинско; Етрополе) ... (БЕР 2: 272); *катерица* pl. tant. 'дрвени четвороножац који се носи на њиву, за качење љуљашке за мало дете' (Макоцево, Софийско) (ibid.) – сви протумачени као „Вероятно производ. от *катѣра се*“.

који засад има опречна тумачења¹⁹. Поједине од тих бугарских речи одговарају наведеним српским речима (§ 1.8.1. – 1.8.9.) или обликом или значењем (в. претходну напомену) – али никад и обликом и значењем, што би био услов да се говори о потпуном паралелизму условљеном или заједничким покретом или узајамним позајмљивањем (евентуално и заједничким независним позајмљивањем). Формално су најближе именице *катарјага*, *катарјаса*, *катарџици*, све у значењу 'покретне степенице, мердевине' и све изведене од глагола *катѐря се* – са ономасиолошком паралелом у рус. *лестница : лезу 'катеря се'* (БЕР 2: 269–270 s.vv. – заиста, грчки нема 'мердевине').

3.3.2. Нарочито је значајно, и на локалном и на општесловенском нивоу, постојање глагола *катурјам*, *катурвам* 'превртати, обарати, претурати' и његовог очитог поствербала, дијал. *катур* 'место где могу да се преврну кола' (БЕР 2: 278 s.vv. – мада се ту наводи супротно, да је глагол деноминал именице изведене директно од стбуг. *катати!* – што је мало вероватно). Тако се у разматрање, осим већ помињаних буг. основа *катар-* и *катер-*, узима и трећа, *катур-* чиме се (тј. претпоставком о постојању глаголских инфикса -*ar-*, -*er-*, -*ur-*) подупире не само извођење ове последње од **katati*, већ и (досад релативно проблематично) тумачење буг. *катѐря се* као домаћег глагола (мада они у БЕР-у нису доведени у везу).

3.4. Иако за **македонски** није посведочена паралела за *катарка* 'јарбол', јесу неки други облици који имају формалне и/ли семантичке пандане у бугарском и српском: „*катарак* 'дрвен кревет' (Думановце, Кумановско), *катара* 'врата или капак со столб на под од визба' (Охрид); – нгр. *катарактѝ* 1. 'брана, насип', 2. 'железна врата на тврдина'; *катарак* 'вратничка, капак на таван' (Филипова, 103). Погрешно е мислењето на Филипова од *катѐраха* ['врх, гребен']“ (Аргировски 141).

3.5. Ни **албански** језик нема паралеле за *катарка* 'јарбол'²⁰.

3.6. Укупно узев, примери из околних језика нису од помоћи за разјашњавање ситуације на српско-хрватском простору, већ и сами захтевају даљу анализу на сопственом терену.

4.0. Ако се постави питање шта се од свега изнетог може употребити за унапређење тумачења с.- х. грецизма *катарка*, испоставља се да **битнијег помака**, осим корекције Скоковог става о грчком предлошку (в. § 1.4., § 2.1.), у корист Миклошичевог и Фасмеровог, заправо **нема** (уп. и § 2.3.9.).

4.1. За **фонетско** варирање облика *катарка* и *катарга*, тј. смену -*рк*-/*-рг-*, не може се доказати да ли је резултат старије контаминације или локалне алтернације гутурала у споју са ликвидом (§ 2.3.3.). Са друге стране, за варирање *катарка* / *каталка* може се тврдити да није случај пуке смене ликвида, -*р*- /-*л*- (в. § 5.2.).

¹⁹ Она се кређу од супстрата **kater-* до варијанте псл. **katati se*, уп. БЕР 2: 269–270, при чему – колико је нама познато – он досад никад није довођен у везу са сазвучним и блискозначним гр. *катартѝо*). Са друге стране, буг. заст. *катѝя се* 'клизати се' сматра се русизмом (БЕР 2: 271).

²⁰ Мада их има индиректно, за *катѝга*: алб. (заст.) *katergar* < нгр. *катерѝѝрѝс* 'галијот, осуђеник на галији' (Скок 2: 61, МЕУЕР 181).

4.2. Разумевање **творбе** не може се унапредити нити потпуним одбацавањем Скокове идеје о преосмишљавању *катарка* у *катар* + *ка* (в. § 1.4., мада она никако не стоји у случају *катар* 'сноваљка', в. § 2.3.8.), нити прихватањем тог модела за тумачење неколико нових дијалекатских облика (в. § 2.3.4–2.3.7.).

4.3. У домену **семантике** осветљена је чињеница да значења која нису 'јарбол' могу потицати непосредно од грчке именице и глагола *катартάω* од кога је она изведена, али за проширене облике из ји. Србије (за разне мотке и сохе које нису могле настати на домаћем терену на основу значења 'јарбол') не може се са сигурношћу ни искључити ни потврдити грчко порекло без претходног увида у одговарајуће грчке историјске и дијалекатске речнике, који нама нису на располагању. Пада у очи да семантика везана за 'разбој', што је значење у грчком паралелно са 'јарбол', у ји. Србији, нити у македонском и бугарском, није посведочено.

4.4. Прецизирање **хронологије** или **ареала** позајмљивања такође се не може унапредити (в. § 2.2.), осим што се може указати на истовременост са најстаријом потврдом у румунском, која такође пада у XVII век (в. § 3.2.).

5.0. И најзад, поставља питање шта се од свега овде изнетог може употребити за унапређење српске и словенске етимологије тј. за тумачење (барем неких) овде предочених дијалекатских речи за које се основано претпоставља да спадају у фонд домаће лексике. Кристалишу се идиоглотска решења за барем две речи.

5.1. Уколико се за лично *катар* 'сноваљка' Скокова претпоставка да је по среди резултат декомпозиције грцизма (в. § 1.4.), одбаци у корист тумачења да је то поствербал од **катарати* < **катати* 'обртати, вртети, навијати' < псл. **katati* (в. § 2.3.8.)²¹, након успостављања везе са буг. *катурам* 'сбалајам, повалајам, преобраћам' (в. § 3.3.2.)²² може се додатно подупрети већ изнета претпоставка да ареал псл. глагола **katati* није био ограничен на север, већ да се простирао и на словенски југ (о чему смо досад судили на основу његових поствербала у српском језику, *кат*, *каћа*, *катава*, в. Влајић-Поповић 2007а и Влајић-Поповић 2007б – које ЭССЯ 9: 162–163 не региструје, као ни буг. *катà се*, в. нап. 18). Истовремено се још једном потврђује да на словенском југу доминира интензификатор *-r-*, посведочен у с.-х. *кот-ур-ати*, *кот-рљ-ати* итд. као континуантама псл. **kotati*, који је пандан псл. **katati* са *-o-* вокализмом.

5.1.1. Ако се у овој анализи примени метод поређења одговарајућих облика из етимолошких гнезда два (делимично) синонимна глагола, нпр. **катати* и *вући*,²³ указују се неке творбене и ономасиолошке паралеле: *вучер* (Левач) = *вучерак* 'котур преко којег иде врпца за наизменично дизање и

²¹ Мање је вероватно суфиксално порекло, било деноминално (*socha* : *socharь*, *drugь* : *drugarь*...) било девербално, мада суфикс *-arь* уп иде и на глаголске коренове, нпр. : *gьvar* : *gьvariti*, *komarь* : (*š*)*čьmiti*, (*š*)*čьmiti* ... (в. Sławski 1976: 21, s.v. -arь).

²² Ако буг. *кату̀р* 'место где кола могу да се преврну' јесте његов поствербал (као што имплицира БЕР, а не, евентуално, реч неког сасвим другачијег порекла), срп. *катар* 'сноваљка' био би реализација другог аспекта изворног глаголског значења.

²³ Уп. сличан пример у Влајић-Поповић 2007а: 75.

спуштање два пара нити на разбоју' (Гружа), односно *вучерак* 'једна од две избушене дашнице на разбоју о којима висе брдила' (Мил. М.Ђ.; Гружа) = *вучило* (Славонија) + *вучања* 'дрво на стативи за које запиње вратило разбоја' (ЦГ), све према РСА.

5.2. Уколико се за дијалекатски хапак *каталка*, одбаци првобитна помислио да је у питању фонетска варијација грецизма, мотивација се помера са изгледа тог предмета, који личи на јарбол морског једрењака, на његову изворну функцију предмета помоћу кога се лађа в у ч е, што отвара могућност да се и он протумачи као изведеница глагола **катати* 'клизати се, возити се, пловити и сл.'. Овакво тумачење може се правдати и на домаћем и на ширем словенском терену. Управо у овом значењу тај глагол је већ идентификован као потенцијални предложак такође дијалекатске (али широко посведочене) именице *катав(а)* 'врста колибе', 'чобанска дрвена кућица на некој врсти саоница, која се лети повлачи заједно са стадом, превијача' итд. (в. Влашић-Поповић 2007б: 122, 127). Овде бисмо за непосведочени *nomen instrumenti* **катало* (< псл. **katadlo*²⁴, *nomen instrumenti* према **katati*) имали женски пандан *каталка*. С обзиром на значења истог глагола у руском језику, *катать(ся)* 'клизати (се), котрљати (се), вози(ка)ти (се), пловити; превртати, рољати (рубље), ваљати (тесто) и сл.' отвара се могућност препознавања блиских формално-семантичких паралела не само у рус. дијал. *катательница* 'лодка, лодка на којој катају с гори' (СРНГ 7: 124), већ и у низу других именица (најчешће *nomen instrumenti*) на бази тог глагола: *каталка / катанка / каток* 'клиза, клизалица на залеђеној падини', *кателица* 'гололедница', *катанка* 'клизалица', рл. 'мање санке'; затим *каталка* 'справа за намотавање нити на калем', *каталка / каталень / катало / каталочка каталушка* 'дрвени ваљак, оклагија за тесто', затим *каталка / каталень / катало / катига* 'мотка за прање рубља', *кателина / кателка* 'тање брвно које се подмеће да по њему клизе брвна која се премештају'²⁵ итд. (СРНГ 7: 121-127).

5.2.1. На основу ових паралела постаје јасно да *каталка* може бити примарни облик, реликт старијег термина који се накандно наслонио на фреквентнији сазвучни грецизам и са њим стопио због блискости значења (На сличан начин се у Дубровнику значење 'јарбол' именице *катарка* „увукло“ у облик старије речи из поморске терминологије, *кат(а)рга* 'галија').

6.0. Дакле, пошто је облик *катарка* писмено посведочен барем три века раније него *каталка*, ништа ван те чињенице не може се материјално доказати, али се може методолошки оправдано претпоставити да оно што у односу те две именице изгледа као савремена полисемија, у историјској перспективи итекако може бити резултат стапања два хомонима, домаћег реликта (који се уклапа у већ постојећу породицу речи) и новије позајмљенице.

²⁴ Уп. реконструкцију аналогног облика **katjadlo* (од интензивума **katjati* + - *dlo*) према рус. дијал. *качалка* 'оно што се љуља; ковачки мех; ручка ковачког меча', рус. *качалка* 'колевка', укр. *качалка* 'оклагија; рољача' итд. (ЭССЯ 9: 163-164).

²⁵ Ако се имају у виду готово идентична значења које задалматинско *катина* (можда из *катинела*) наводи Виња (в. § 1.6.), треба размотрити могућност да се и ти облици, неуверљиво повезани са итал. *catena*, тумаче као домаће творбе, у крајњој линији сродне са руским дијалектицима.

ЛИТЕРАТУРА

- Андриотис** ²1967: N. P. Μνδριώτης, *ΜτμολογικМ λεξικМ τМς αινМς νεοελληνικМς, Θεσσαλονίκη*.
- Аргировски** 1998: М. Аргировски, *Гризмите во македонскиот јазик*, Скопје.
- БЕР**: *Български етимологичен речник*, София, 1971–.
- Влајић-Поповић** 2007а: Ј. Влајић-Поповић: Псл. *kotiti /*katati и *kotъ /(*)*katъ – трагови -а- вокализма на словенском југу, *Словенска етимологија данас*, Београд, 67–82.
- Влајић-Поповић** 2007б: Ј. Влајић-Поповић, Срп. дијал. катава 'врста колибе' – пример етимолошког лавиринта, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику L*, Нови Сад, 121–130.
- ЭССЯ**: *Этимологический словарь славянских языков*, Москва, 1974–.
- Киш** 1969: Л. Киш, О некоторых принципах этимологизирования заимствованных слов, *Этимология* 1967, Москва, 68–70.
- Михајловић** 1972–1974: В. Михајловић, *Грађа за речник старних речи у предвуковском периоду*, I–II, Нови Сад.
- РСА**: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд, 1959–.
- РСГВ**: *Речник српских говора Војводине*, 1–10, ур. Д. Петровић, Нови Сад, 2000–2010.
- СРНГ**: *Словарь русских народных говоров*, гл. ред. Ф.П. Филин, Москва / Санкт-Петербург (Ленинград), 1965–.
- Фасмер** 1986–1987: М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, I–IV, прев. и доп. О.Н. Трубачева, Москва.

- Frisk** ²1973-1979: H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, I–III, Heidelberg.
- Mihajlović/Vuković** 1977: V. Mihajlović / G. Vuković, *Srpskohrvatska leksika ribarstva*, Novi Sad.
- Miklosich** 1886: F. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slawischen Sprachen*, Wien.
- RJA**: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb, 1880–1976.
- RHKJ**: *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnoga jezika*, ур. В. Finka, Zagreb, 1984–
- Skok** 1971–1974: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb.
- Sławski** 1976: F. Sławski, *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego*, [in:] *Słownik prasłowiański 2*, Kraków, 13–60.
- Sophocles** 1887: E. A. Sophocles, *Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods* (From B.C. 146 to A.D. 1100), I–II, New York.
- Tiktin** ²1986–1989: H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, I–III, Wiesbaden.

Vasmer 1944: M. Vasmer, *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen*, Berlin.

Vidović 1984: R. Vidović, *Pomorski rječnik*, Split.

Vinja 1998–2004: V. Vinja, *Jadranske etimologije*, I–III, Zagreb.

Jasna Vlajić-Popović

HOW DO WE SAY: KATALKA OR KATARKA? (A COUPLE OF WORDS BETWEEN SYNCHRONIC POLYSEMY AND DIACHRONIC HOMONYMY)

(Summary)

Argued in this paper is the thesis that the hapax legomenon Serbian dialectism from Srem *каталка* 'a long upright pole around which the rope for pulling the boat is tied' is not a mere phonetic variation of the standard Serbian Grecism *катарка* 'mast' (regionally also attested in the meaning of *каталка*) – which would hence imply that the two words are a case of contemporary polysemy – since in a historic perspective they can be rendered as an instance of merging of two semantically close homonyms, a Greek loanword and a relic inherited word. After considering some problematic aspects of the areal distribution and chronology of the Grecism in the Balkans and on the Serbian and Croatian terrain, arguments are offered for deriving *каталка* (as a counterpart to **катало* < PSI. **katadlo*) from **катату* (< PSI. **katati*). Also, for Skok's interpretation of another dialectism, *катар* 'a spinning tool, akin to windlass' proposed is an alternative derivation from **катарату* < **катату* < PSI. **katati*, based on parallelism with Russ. dial. *каталка* 'spool onto which yarn is wound', etc.

Key words: Serbian language, diachrony, lexical history, etymology, dialectism, Grecism, homonymy, *каталка*, *катарка*.